

GELİBOLULU ÂLÎ DİVANI'NDA "ÇÂH" A (KUYUYA) DAİR Concerning The "Cah" (Well) In The Gelibolulu Ali Diwan

Hanife Dilek BATİSLAM

Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, batislam@cu.edu.tr, orcid: 0000-0001-9809-5711

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 30.20.2023

Kabul/Accepted: 11.02.2024

DOI: 10.51592/kulliyat.1383178

ÖZ

XVI. yüzyıl Divan şairi olarak bilinen Gelibolulu Âlî'nin ayrıca bürokrat ve tarihçi yönleri vardır. Çeşitli devlet görevlerinde bulunan şair, yaptığı görevlerde karşılaştığı olumsuz durumları ve toplumun yaşadığı bazı sorunları eserlerinde dile getirmiştir. Bu nedenle onun şiirlerinde günlük hayat sahneleri ve sosyal eleştiri önemli bir yer tutar. Farklı içerik ve türde eserleri bulunan Gelibolulu Âlî'nin diğer divan şairlerinde fazla rastlanmayan kimi özellikleri şiirlerinde ve eserlerinde yansıması dikkat çekici yönlerindedir. En çok gazel yazan divan şairlerinden biri olmasının yanı sıra şair, gazel nazım şekline özgü amacıyla yararlanır. Gazellerinde farklı aruz kalıpları kullanır. Günlük hayata dair hemen her konuyu ele alan Âlî şiirlerinde yaşadığı coğrafyanın yer adlarına ve yerel söyleşilerine de yer verir. Gelibolulu Âlî Divanı'nda kuyu ve kuyu çeşitleri sıklıkla kullanılan benzetme öğelerindedir. Divan şiiri geleneğinde kuyu denildiği zaman sevgilinin çene çukuru ve Yusuf kıssasında anlatılan Hz. Yusuf'un kuyuya atılması ilk akla gelen örneklerdir. Ancak Gelibolulu Âlî'de bu tür kullanımlardan başka tamlamalarla kuyu ile ilgili değişik unsurların çokça yer aldığı görülür. Bu çalışmada hem bir klasik dönem şairi hem de şiirlerinde diğer şairlerden ayrı özellikler bulunması, Divan şiirinde kuyu ve kuyuyla ilgili unsurların nasıl işlendiğini göstermesi bakımından Gelibolulu Âlî Divanı incelenmiştir. Divandaki örnek beyitlerden yararlanılıp kuyunun kullanım sıklığı ve kullanım özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Divan Şiiri, XVI. yüzyıl, Gelibolulu Âlî, Kuyu.

Keywords

Diwan Poetry, 16th century, Gelibolulu Ali, well.

ABSTRACT

Gelibolulu Ali, known as the 16th century Divan poet, also has bureaucrat and historian aspects. The poet, who held various positions as a statesman, expressed the negative situations he encountered in these positions and some of the problems experienced by the society in his works. For this reason, daily life scenes and social criticism have an important place in his poems. One of the remarkable aspects of Gelibolulu Ali, who has many works of different content and types, is that he reflects some features in his poems and works that are not common in other Diwan poets. In addition to being one of the Diwan poets who wrote the most ghazals, the poet uses the ghazal verse form for praise. He uses very different aruz patterns in his ghazals. Addressing almost every subject related to daily life, Ali also includes place names and local sayings of the geography he lives in in his poems. Well and well types are among the frequently used metaphors in the Gelibolulu Ali's Diwan. In the tradition of Diwan poetry, when the word 'well' is mentioned, it means the chin pit of the lover and the Joseph described in the Story of Joseph. The first example that comes to mind is Joseph being thrown into the well. However, it is seen that in Gelibolulu Ali, apart from such usages, there are many different elements related to the well with different phrases. In this study, Gelibolulu Ali's Diwan was examined in terms of being a classical period poet, his poems having different characteristics from other poets, and showing how well and well-related elements were handled in Diwan poetry. Using the example couplets in the diwan, the frequency of use of the well and its usage characteristics were tried to be determined.

Atıf/Citation: Batıslam, H. D. (2024), "Gelibolulu Âlî Divanı'nda "Çâh"a (Kuyuya) Dair, *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Hasan KAVRUK Armağan Sayısı, 22(Mart), 45-61.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Hanife Dilek Batıslam, batıslam@cu.edu.tr

1. Gelibolulu Âlî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

XVI. yüzyıl divan şairi, tarihçi ve devlet adamı olarak tanınan Âlî, 948/1541'de Gelibolu'da doğmuştur. Adı Mustafa olan şair başlangıçta Çeşmî mahlasını sonraları ise Âlî'yi kullanmıştır. Doğduğu yer nedeniyle Gelibolulu Mustafa Âlî olarak anılmıştır. Hayatı farklı Osmanlı şehirlerinde devlet hizmetiyle geçen şair, padişahların ve bazı devlet adamlarının divan kâtipliğini yapmış, Halep tımar defterdarlığına getirilmiştir. Uzun süre devam ettirdiği bu görevden alındıktan iki yıl sonra Erzurum hazine defterdarlığına, kısa bir süre sonra da Bağdat'a mal defterdarlığına atanmıştır. Buradan azledilince İstanbul'a dönüp beklemiş ve Sivas defterdarlığına tayin olmuştur. Kısa bir çalışmanın ardından tekrar boşta kalıp İstanbul'a dönmüştür. Yeniçeri ocağı kâtipliği, defter emniyeti ve ikinci kez yeniçeri kâtipliği yapmıştır. III. Murat ölüp yerine III. Mehmet tahta geçtiğinde Âlî ona bir cülûsiye yazmış, isterse tekrar yeniçeri kâtipliğine getirilebileceği söylene de kabul etmemiştir. Mısır defterdarı olmayı istemiş ancak kendisine sırasıyla Sivas defterdarlığı, Amasya sancak beyliği ve Rum defterdarlığı verilmiştir. Amasya'da dört yıla yakın bir süre çalışmış, sonra Kayseri mirlivalığına atanmıştır. Âlî'nin son görevi 1599'daki Cidde sancak beyliğidir. Burada sağlığı bozulduğu için manzum bir mektupla emekliliğini istemiştir. 1600'de Cidde'de vefat etmiştir. Mezarının Cidde'de olma ihtimali vardır. Gelibolu'daki mezarın onun için yapılmış bir makam olabileceği düşünülmektedir (Kütükoğlu 1989: C II, 214-216; İsen-Aksoyak 2020).

Çok sayıda ve farklı türlerde eserler yazan Âlî'nin çalışmaları edebî, tarihî ve diğer konulardaki eserler olmak üzere üç grupta toplanabilir. Âlî'nin elde bulunmayan ancak kaynaklarda sözü edilen eserleri de vardır. Gelibolulu Âlî çeşitli alanlarda manzum ve mensur elliden fazla eser vermiştir. Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerinde görev yaparken gözlemlerini ve elde ettiği birikimi eserlerine yansıtmıştır. Âlî birden fazla divan düzenleyen ve divanlarına özel adlar veren şairlerdendir. Şair dört divan tertip etmiş, hamse oluşturacak kadar mesnevi yazmıştır. Gençlik şiirlerini birinci divanında toplamış, daha sonra yazdığı şiirleri hayatının dönemlerine göre tasnif ederek iki ayrı divanda bir araya getirmiştir. Ömrünün son yıllarına ait şiirlerini de dördüncü divanına almıştır. Divanlarında hemen hemen her nazım şekline örnekler vardır. Bunlar arasında diğer divanlarda sık görülen kaside, gazel gibi nazım şekillerinin yanında, her divanda bulunmayan bahr-ı tavil gibi örneklere de rastlanır. Âlî, divanlarındaki 1549 gazelle en çok gazel yazan divan şairleri arasındadır. Şeyhî, Necatî, Mesihî gibi bir önceki yüzyılın şairleriyle çağdaşları Bâkî, Hayâlî, Rûhî, İshak, Usûlî ve Fuzûlî'ye nazireleri vardır. Gelibolulu Âlî'nin etkilendiği Osmanlı şairleri Necatî, Bâkî, Hayâlî; Fars şairleri ise Hâfız-ı Şîrâzî ve Molla Câmî'dir (Akün 1989: C II-216-221; İsen-Aksoyak 2020).

Şairin seçtiği konular kendine özgüdür. Çektiği sıkıntıları yansıttığı hasbihâl şiirleri, İstanbul kasidesi, gazel nazım şekliyle yazdığı övgü şiirleri vardır. Günlük hayatın ayrıntılarını, beklentilerini, hayal kırıklıklarını gazellerinde anlatır. Av sahneleri ve hayvanlar, bayram, bezm, düğünler, giyim-kuşam, seferler, zaferler, aşk ve ölüm gibi hemen her konu Âlî'nin şiirlerine yansır. Âlî'nin şiirlerinde sosyal hayatın izleri görülür. Gûy u çevgân oyununu anlattığı manzumesi, işretnâmeleri, manzum mektubu, ziyaret ettiği yerler için yazdığı gazeller, hayvan

mersiyesi ve şehrengizi ile şair farklı konulara eğilmiştir. Kahramanlık ve savaşa dair duygulara çok yer vermesi Âlî'nin öne çıkan özelliklerindedir. Divan'ında bulunan köpeğine yazılmış mersiye şairin şiirlerindeki konu çeşitliliğini gösteren örneklerdendir (Akün 1989: C II-216-221; İsen-Aksoyak 2020).

Âlî, Divan şiirinin mazmunlarını alışılmışın dışında kullandığı üslûbu nedeniyle devrinde yadırganmıştır. Çok rahat, ifade tekniği kuvvetli bir şiir söyleme kabiliyeti gösteren Âlî'nin farklı tarafı asıl buradadır. Âlî sadece aşk konusunda kalmayarak uğradığı haksızlıkları, kendinden esirgenen vazife ve makamlara ulaşamayışını, azillerle bir köşeye atılıp unutuluşunu, hayata dair sıkıntılarını, yükselme hırsından kaynaklı duygularını şiirlerinde dile getirmiştir. Divanı dışında mensur eserleri içindeki manzum bölümlerde; siyaset, ahlâk, tarih alanlarındaki kitaplarında sosyal görüş ve eleştirilerine yer vermiştir. Âlî sosyal eleştiri konularını ele aldığı şiirleriyle divan edebiyatının toplumsal sorunları sıklıkla dile getiren şairlerindedir. Kişisel sıkıntı ve şikâyetlerinden hareketle zamanının devlet idaresi yanında kurumlar ve toplum düzenindeki bozulmayı dile getiren şiirleri Gelibolulu Âlî'nin Osmanlı devletinin çöküş döneminin habercisi olduğu izlenimi vermiştir (Akün 1989: C II-216-221; İsen-Aksoyak 2020).

Gelibolulu Âlî'nin hayatının, edebî yönünün, eserleriyle ilgili araştırmaların konu edildiği uluslararası sempozyum (1999) ve çalıştay (2011) yapılmıştır. Ayrıca çalıştayda kapsamlı bir Gelibolulu Âlî bibliyografyası bildiri olarak sunulmuştur. Şairin bütün divanlarını içeren son e-kitabı İsmail Hakkı Aksoyak hazırlamıştır (2018). Yayımlanan sempozyum (1999) ve çalıştay kitapları (2014) şairle ilgili çalışmalarını görüp değerlendirmek açısından araştırmacılar için önemli başvuru kaynaklarıdır. Çalıştay kitabını ve içeriğini tanıtan ayrıntılı bir yazı yayınlanmıştır (Batği 2014: 242-245). Âlî'nin edebiyata olan ilgisi dışında diğer yönlerini değerlendiren kitap yazılmıştır (Fleischer 1996).

2. Kuyu, Kuyuyla İlgili Unsurlar ve Kullanım Özellikleri

Türkçe Sözlük'te kuyu için "Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindirik biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanılan çukur; toprağa kazılan derince çukur; mecazen içinden çıkılmayan durum veya yer; madencilikte yer altındaki iş yerlerine ulaşmak için açılmış ve kesit boyutları derinliğine oranla sınırlı, düşey veya düşeye yakın bağlantı yolu." anlamlarının yanı sıra "kuyu açmak, kuyu gibi, kuyudan adam çıkarmak, (birinin) kuyusunu kazmak, kuyu bileziği, kuyu findığı, kuyu kebabı, kuyu suyu, kuyu topuğu, dipsiz kuyu, iç kuyu, kör kuyu, kuru kuyu, artezyen kuyusu, gayya kuyusu, kar kuyusu, kireç kuyusu, kurt kuyusu, maden kuyusu, sondaj kuyusu" gibi tabir, deyim, isim ya da birleşik yapılara yer verilmiştir (2005: 1275)¹.

Divan şiiri örneklerinde Farsça "çâh", Arapça "bi'r" ve "cübb" kelimeleriyle karşılanan kuyunun daha çok "çâh" biçimi kullanılmıştır. "Kuyu, çukur" karşılıkları verilen Farsça çâh ile yapılmış ve yaygın bilinen, telmih boyutu öne çıkan, aşağıda açıklamaları yapılan tamlamalar; "çâh-ı Bâbil, çâh-ı Bijen, çâh-ı Nahşeb, çâh-ı Rüstem, çâh-ı Yusuf" dur. Bunların dışında; "çâh-ı bün: Kuyu dibi; çâh-ı gabgab: Çene altı çukuru; çâh-ı nisyân: Unutulmak,

¹ "Kuyu" kelimesiyle ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Yaman, Hanife (2023), "Türkçede "Kuyu" Sözcüğü Üzerine Kültürdibilimsel Bir İnceleme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 12, s.658-667.

çâh-ı zekan: Çene çukuru; çâh-ı zîc: Rasat çukuru." tamlamalarına da rastlanır (Devellioğlu 1986: 184). Diğer bazı sözlüklerde çâh için verilen karşılıklar şunlardır: "Çâh: Kuyu, bi'r; çukur, tahte'l-arz, zindan. Çâh-ı nisyâna atmak: Unutmak." (Şemsettin Sami 2010: 188); "Çâh: Kuyuya denir. Arabî'de bi'r derler. Mahbubun zenahdanında olan çukura dahi itlak olunur ki çâh-ı dil-i üftadegândır. Çâh-ı âbî-kenûd: Nun'la Trablus şehrinde bir kuyu isimdir. Suyu muris-i hamakattır derler. Nun bedeli bâ ile kebûd dahi reşide-i nazardır. Çâh-ı bû-kîr: O kuyudur ki Bijen'i Efrasyap onda hapseyledi. Çâh-ı delv: Dünyadan ve Delv burcundan dahi kinaye olur. Çâh-ı mukanna: O kuyudur ki Hakim İbn Mukanna sanayi-i hikemiye ile içinde bir ay gösterdi. Pertevi her tarafa dörder fersah mesafeye şamildi. Çâh-ı pest: Dünyadan kinayedir. Çâh-ı Yûsuf: Nevâhi-i Şam'dan Ürdün kazasında meşhur kuyudur ki Yusuf kuyusu tabir ederler. Çâh-ı zulmânî: Dünyadan ve cesed-i âdemiden dahi kinaye olur. Çâh-ı puhte: Tuğla ile örülmüş, tuğlalı kuyu. Çâh-cû: Kuyu çengeli. Çâh-ken: Kuyu kazıcı. Çâh-ı sitâre-cû: Yıldızları gözlemek için açılan kuyu. Çâh-sâr, çâh-ser: Kuyu başı, kuyu ağzı." (Mütercim Âsım 2000: 127; Steingass 1975: 387; Ziyâ Şükûn 1984: I/684; Redhouse 1996: 711-712); "Kuyu: Aslında koy çukur, cevf, batık yer, kuytu ve kuyu aşağı manasınadır. Türki'de kuduk dahi su kuyusu bi'r, ebâr, âbyâr, çâh. Bir muzîk çukur, derin bostan kuyusu. Zincirli kuyu, şühedâ kuyusu, kar, kireç, lağım kuyusu gehrîz. Kanlı kuyu zindan makteli. Niyet kuyusu maden nevinden katran, natrun kuyusu. Kuyu suyu: Leziz olmayan kekre su. İğne ucuyla kuyu kazmak: pıt pıt iş görmek, ihtiyâr-ı külfet, izkaz, uz." (Ahmet Vefik Paşa 2000: 258); "Çâh: Kuyu, çukur. Mağara, zindan. Muhaffefi çeh. çâh-ı zekan/çâh-ı zenahdân" (Kestelli 2004: 71; Muallim Nâci 2009: 98).

Farsça "çâh, çeh" kuyu kelimesi çeşitli doğu efsaneleri ve bu efsanelerin İslâmî motiflerle işlenerek kısa hâline getirilmiş hikâyelerinde sıklıkla anılır. Kuyu, divan şiirinde bir remiz olarak tek başına kullanıldığı gibi bazı tamlamalarda da yer almıştır. Kuyu ile ilgili benzetmelerde yararlanılan, telmih yönü bulunan kuyuların en yaygınları ve edebî metinlerdeki kullanım özellikleri aşağıda verilmiştir:

Çâh-ı Bâbil, (Çeh-i Bâbü): Bâbil efsanesinde adı geçen Hârut ile Mârut'un kıyamet gününe kadar saçlarından asılı kalacakları kuyu. Bu kuyu edebî metinlerde daha çok büyü ve büyücülükle ilgili olarak anılır. Bâbil kuyusu büyü kaynağı ve güzellerin büyü öğrendiği yer olarak kabul edilir. Büyü Hârut ile Mârut'tan öğrenilir. Güzelin büyüleyiciliğini anlatmak üzere teşbih ve telmih unsuru olarak kullanılır (TDEA 1977: C 2/109; Macit 2003: C 2/8; Şentürk 2017: C 2/10-11).

Hârut ile Mârut adlı iki melek, Zühre adındaki bir kadına âşık olup onun tuzağına düşerek ilahi emre karşı gelmişlerdir. Bu nedenle Çâh-ı Bâbil içinde asılarak cezalandırılmışlardır. "Hârut, Mârut, Zühre, cadı, efsun, sihir, fitne" vb. ile birlikte telmih, teşbih ve tenasüp amacıyla divan şiirinde kullanılır. Sevgilinin yüzündeki çukur yerler, gözler, özellikle de gamzeler ve çene çukuru (çâh-ı zekan, zenah, zeneh, zenahdân) âşığı büyüleyen birer büyü kuyusu olarak düşünülüp Çâh-ı Bâbil'e teşbih edilir (Pala 1989: 111; Pala 1993: C 8/186; Aslan 2015: 485-516; Şentürk 2017: C 2/10-11).

Çâh-ı Bijen, (Çâh-ı mihmân): Efrâsiyâb'ın Bijen'i yedi yıl hapsedtiği kuyunun adı. Şehnâme'ye göre Giv'in oğlu ve Rüstem'in yeğeni Bijen Efrâsiyâb'ın Kızı Menîje'ye âşık olur. Efrâsiyâb bu durumu kabullenmeyip cezalandırılmak üzere Bijen'in yakalanmasını emreder. Menîje Bijen'i en güvenli yer olarak gördüğü kendi evinde misafir eder. Sonunda bu durumu anlayan Efrâsiyâb Bijen'i yakalatıp "böyle misafire böyle misafirhane"

diyerek bir kuyuya attırır. Dolayısıyla “çâh-ı mihmân (misafir kuyusu)” ile “çâh-ı Bîjen” aynı kuyudur. Bîjen bu kuyuya elleri zincirlerle, gözü bezle bağlı hâlde ve vücudu baş aşağı gelecek şekilde sarkıtılır, kuyunun üzeri de ağır bir taşla kapatılır (Şentürk 2017: C 2/445).

Çâh-ı Nahşeb: Efsanelerde Orta Asya’da Nahşeb şehrinde olduğu anlatılan bir kuyu. İbni Mukni’nin yaptığı bir ay, ay battıktan sonra bu kuyudan doğar ve dört kulaç uzağı aydınlatırmış. Bu aya Mâh-ı Siyâm da denirmiş (TDEA 1977: C 2/109; Pala 1989: 111; Macit 2003: C 2/9). Rivayete göre çok çirkin ve tek gözlü olduğu için sürekli yüzünü örten bu şahıs kaynaklarda Mukanna’ (peçeli) olarak anılır. Yüzü bakanları kör edecek derecede nurlu olduğu için yüzünü örttüğünü söylemiş. Aynalarla güneş ışığını yüzüne yansıtıp kendisine inananları da buna ikna ettiği rivayet edilir (Şentürk 2017: C 2/446).

Çâh-ı Rüstem: Üvey kardeşinin Rüstem’i tuzağa düşürüp öldürdüğü kuyu. Üvey kardeşi Şegad Rüstem’i türlü hilelerle tuzağa düşürüp atı rahş ile birlikte bu kuyuya atmıştır (TDEA 1977: C 2/109; Şentürk 2017: C. 2/450).

Çâh-ı Yusuf, (Çâh-ı Ken’an): Kardeşlerinin Hz. Yusuf’u attıkları kuyu. “Bi’r-i Yusuf” da denilen bu kuyunun Ürdün civarında bulunduğu, bazı rivayetlerde içinde suyun yanı sıra yılan, akrep gibi haşeratin ve vahşi hayvanların yaşadığı kör bir kuyu olduğu; fakat Yusuf buraya atıldığında hiçbirinin Yusuf’a dokunmadığı söylenir. Yusuf’un bu kuyuda üç gün kaldığı ve sürekli “esmâ-i hüsnâ”yı okuduğu belirtilir. Bir süre kardeşlerinin attığı kuyuda kalan Yusuf’u oradan geçen bir kervanın sakası çıkarıp Mısır’a götürmüştür. Hz. Yusuf’un kuyuya atılması divan edebiyatında geniş bir şekilde işlenmiştir. Yusuf u Züleyha mesnevilerinde ele alınan konu ayrıca pek çok şiirdeki beyitlerde teşbih, mecaz, telmih unsuru ve mazmun olarak kullanılmıştır. Bu tür beyitlerin çoğunda Yusuf’un içine atıldığı kuyu sevgilinin çene çukuru “çâh-ı zekan” ile eş anlamda ele alınır. Âşık sevgilinin çene çukuruna ulaşmaya çalışırken aslında içinde (sevgilinin), Yusuf’un bulunduğu çâh-ı Yusuf’a can atar. Çünkü âşığın canı ve gönlü zaten o kuyudadır. Aşk Zeliha, güzellik Mısır, can da kuyuya düşen bir Yusuf’tur (TDEA 1977: C. 2/109; Pala 1989: 112; Pala 1993: C. 8/186; Şentürk 2017: C. 2/450-451).

Çâh-ı Zekan: Çene çukuru. Sevgilinin güzellik unsurlarındandır. Çene çukuru bazen bir kuyu bazen de zindan olarak nitelendirilir. Suçluların zindanda tutulmaları nedeniyle bend, zincir vb. bağlama araçlarıyla kullanılan bu kuyu âşıkların bilerek ya da bilmeyerek düştükleri zindandır. Bu zindana girenler saç zinciriyle bağlanırlar. Zindan olması dolayısıyla Yusuf ve Züleyha ile ya da kuyu olduğu için Çâh-ı Bâbil, Hârut ve Mârut’la anılır. Âşık, delilik veya mecnunluk izleri taşıdığından çene çukuru denilen bu zindana girmeye can atar (TDEA 1977: C. 2/109; Pala 1989: 112; Macit 2003: C. 2/9).

Çâh-ı Ziç (Çâh-ı Rasad): Rasat kuyusu. Eskiden insanlar göğü ve gök cisimlerini incelemek için kuyular kazıp buradan göğe bakarlarmış (TDEA 1977: C. 2/109; Şentürk 2017: C. 2/ 448).

Çâh-ı Zemzem: Zemzem kuyusu. Sevgilinin çene çukurunun böyle kutsal bir su kuyusuna benzetilmesi sevgiliye verilen manevî değerın göstergesidir (Şentürk 2017: C. 2/506).

Çâh-ı zenahdân: Çene kuyusu yani çene çukuru. Sevgilinin çene çukurunu ifade etmek üzere divan şiiri örneklerinde çoğu zaman “çene kuyusu” anlamına gelen ve çene çukuru olarak da adlandırılan “çâh-ı zenâh, çâh-ı zenâhdan ve çâh-ı zekan” tamlamaları tercih edilir. Divan tahlillerinde ve sevgilinin güzelliğini meydana

getiren unsurlara dair örnek verilen bazı kaynaklarda çene çukuru da bulunur (Levend 1984: 503-504; Dilçin 1986: 139; Kurnaz 1987: 274-275; Sefercioğlu 1990: 196; Şafak 1997: 223-234; Çavuşoğlu 2001: 191; Tolasa 2001: 264-266; Oğuztürk 2016: 103-104; Akkaya 2018: 45).

Sevgilinin çenesi en çok üzerindeki çukurlukla anılır. Bir güzellik unsuru olarak kabul edilen çenenin güzelliği zaman zaman üzerindeki çukurla ilişki kurularak ifade edildiği için çene çukuru ayrı benzetmelere konu olmuştur². Bu benzetmeler arasında en öne çıkanlar da kuyu ve zindandır. Sevgilinin çene çukuru su ya da zemzem kuyusuna, Hârut ile Mârut'un asılı buldukları Bâbil kuyusuna veya Hz. Yusuf'un içine atıldığı kuyuya benzetilir (Erdoğan 2013: 374).

Sevgilinin güzellik unsurlarının yanı sıra bu unsurlardan çene çukuru ve çenenin benzetileni durumundaki kuyu ile ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalardan sadece birinde "Klâsik Türk Şiirinde Kuyu, Zindan ve Mağaranın Bazı Kullanımları" başlıklı yazıda, "çene çukuru-kuyu" benzetmesi için Divan şiirinden seçilmiş bazı örnek beyitlere yer verilmiştir (Koncu 2003: 309). Diğer makalelerde ise, belirli bir divan metni esas alınmamış, doğrudan metne dayalı bir çalışma yapılmamış, kuyunun farklı sanat dallarında kullanımı ve kültürel yönleri işlenmiştir. Bu makalelerde; "kuyu cadısı" kavramına değinilmiş (İnce 2007: 109-122); halk anlatılarında kuyunun işlevselliği üzerinde durulmuş (Balkaya 2014: 53-64); kuyu motifinin Türk kültürü, edebiyatı ve sinemasına yansımaları genel olarak değerlendirilmiş (Işık 2020: 281-296); kuyu kelimesinin etimolojisi ve tarihsel süreçteki yolculuğu kültürbilimsel inceleme yöntemiyle ele alınmıştır (Yaman 2023: 658-667). Ayrıca, Emine Gürsoy Naskali'nin hazırladığı ve içinde kuyuyu değişik yönlerden inceleyen makalelerin bulunduğu kapsamlı bir kitap yayınlanmıştır³.

3. Gelibolulu Âlî Divanı'nda Kuyunun Kullanım Sıklığı⁴

Metin merkezli bu çalışma için klasik döneme ait olması ve yapılan taramalarda yaygın olan "çene çukuru-çâh" benzetmesi dışında "çâh (kuyu)" benzetmesinin değişik şekillerine çok rastlanması nedeniyle Gelibolulu Âlî Divanı tercih edilmiştir. Şairin divanındaki beyitlerden yararlanılmış ve seçilen örnekler genel bir bakışla değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı, Gelibolulu Âlî Divanı'ndaki "çâh (kuyu)" ile ilgili benzetme ve hayallerin yerini, kullanım sıklığını ve özelliklerini örnek beyitler yardımıyla belirlemektir.

Gelibolulu Âlî Divanı'nda kuyu anlamındaki "çâh" ve "çâh"la kurulmuş tamlamalar 53 (bahr-ı tavil kasidedeki iki örnekle 55) kez yer almıştır. Aşağıda bu tamlamaların kullanım biçimleri ve sıklıkları sayısal olarak, alfabetik sırayla verilmiştir. Veriler değerlendirildiğinde "çâh"ın en çok yalın hâli ya da çene çukuru anlamındaki "çâh-ı zekan/çâh-ı zenahdan" biçimiyle karşılaşılmaktadır. Şair çenenin yanı sıra "çâh-ı 'ârız, çâh-ı 'izâr, çâh-ı hande" tamlamalarıyla sevgilinin yüzünde güldüğü zaman oluşan çukurluğu, yanaktaki, yüzdeki çukuru kuyu benzetmesiyle ifade etmiştir. Bu bağlamda, Gelibolulu Âlî Divanı'nda gelenekte olduğu gibi örneklerde "çene

² Sevgilinin "çene çukuru-kuyu" benzetmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Batislam, H. Dilek (2023). "Sevgilinin Kuyuya Benzetilen Çene Çukuru". *Kuyu Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları. s. 99-136.

³ *Kuyu Kitabı* (2023). Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

⁴ Çalışmada Gelibolulu Âlî Divanı'nın kaynakçada yer verilen İsmail Hakkı Aksoyak'ın hazırladığı 2018 tarihli e-kitap şekli esas alınmıştır.

çukuru-kuyu” ya da “yüzdeki gülüş çukuru-kuyu” ilgisine bağlı kullanımlar öne çıkmış gibi görünse de sevgilinin güzellik unsurları dışındaki beyitlerde şair, “çâh”la tamlama kurduğu “belâ, cehennem, dünya, zemîn, gam, zillet” gibi daha çok olumsuz anlamlar çağrıştıran kelimelerle ve telmih unsuru olarak kullanılan kuyu çeşitleri ve Yusuf kıssasına yaptığı göndermelerle farklı bazı benzetmelere yönelmiştir. “Çâh(kuyu)” benzetmesinin sevgiliye yönelik kullanımları daha çok gazellerde, diğer örnekler ise farklı nazım şekilleriyle yazılmış şiirlerde yer almaktadır.

Babil çâhı/çâh-ı Bâbil: 2; çâh: 10; çâh-ı ‘ârız: 1, reşk-i çâh-ı ‘ârız:1; çâh-ı ‘azl: 1; çâh-ı ‘izâr: izarı çâhı: 3; çâh-ı belâ: 4; çâh-ı cehennem: 2; çâh-ı dünya:2; çâh-ı gabgab: 1; çâh-ı gam: 3; çâh-ı habs:1; çâh-ı hande: 1; çâh-ı/çeh-i Hârût: 2 ;çâh-ı mezellet: 1; çâh-ı/çeh-i Nahşeb:2; çâh-ı zekan/zekan çâhı: 5; çâh-ı zenahtân/çeh-i zenahtân: 5; çâh-ı zillet:1; çâh-ı zindân:1;çâh-ken:1; susuz çâh: 2; ten çâhı:1; zemin çâhı:1, çâh-ı zemin: 2.

4. Örnek Beyitler ve Dil İçi Çevirileri

4.1. Çâh: Aşağıdaki beyitlerde “çâh/kuyu” Yusuf kıssası bağlamıyla verilmiş ve Hz. Yusuf’un kuyuya atılması telmihinden yararlanılmıştır.

Mısır-ı câha mâlik olsam dirseñ ey ‘Âlî eger

Evvelâ Yûsuf gibi cân-ı ‘azîzün **çâha** şal (G 776/ 7, s. 882)⁵

“Ey Âlî! Eđer makam Mısır’ına sahip olsam dersin önce Yusuf gibi aziz canını kuyuya sal.” beytinde şair, Yusuf kıssasını hatırlatarak Hz. Yusuf gibi Mısır’da makam sahibi olmak istiyorsa kendisinin de önce canını kuyuya atması yani sıkıntı çekmesi gerektiğini söyler. “Mısır, aziz, çâh ve Hz. Yusuf” kelimeleri aracılığıyla hem tenasüp hem de Yusuf kıssasına telmih yapılır. “Mısır-ı çâh” ve “cân-ı ‘aziz” tamlamalarında Mısır ve aziz kelimelerinin diğer anlamları da çağrıştırılmış, ihâm-ı tenasüple Hz. Yusuf’un Mısır Azizi olması ifade edilmiştir.

Gözüm göñlüm tenümdür meskenüñ bilmem ne Yûsuf’sın

Seni geh **çâha** geh mîzâna geh zindâna tapşurdum (G 849/ 4, s. 917)

“Gözüm, gönlüm, benim meskenindir. Bilmem ne Yusuf’sun? (Bilmem nasıl bir Yusuf’sun?) (ki) seni bazen kuyuya bazen teraziye bazen (de) zindana emanet ettim.” beytinde Yusuf kıssasına telmihle âşik sevgiliyi Hz. Yusuf’a benzetmiştir. Ancak sevgilinin nasıl bir Yusuf olduğu da tam olarak belli değildir. “Bilmem ne Yusuf’sun?” sorusuyla tecâhül-i ‘ârif yapılmış, Yusuf kıssasında Hz. Yusuf’un başından geçen olaylar kuyu, terazi ve zindan kelimeleri aracılığıyla ustaca anlatılmıştır. Hz. Yusuf’u önce kardeşleri kuyuya atar, kuyudan çıkarıldıktan sonra rivayetlere göre teraziyle tartılıp ağırlığınca altın ya da miske köle olarak satılır. Hükümdarın karısının iftirası yüzünden zindana düşer. Beyitte “göz-gönül-ten” ile “çâh-mizan-zindan” ilgisile kurulmuş mürettep leff ü neşr bulunmaktadır.

Mısır’a sultân oldı şimdi Yûsuf-ı Ken’ân gibi

Gerçi düşdi bir zemân geh **çâha** geh zindâna mühr (K 49/ 8, s. 207)

“Gerçi bir zaman mühür bazen kuyuya bazen zindana düştü, şimdi Kenan’ın Yusuf’u gibi Mısır’a sultan oldu.” Vezir-i A’zâm Ahmet Paşa’yı methettiği kaside beytinde şair, mührü kişileştirmiştir. Mührün zaman zaman tıpkı

⁵ Beyit örneklerinden sonra verilen şiir, beyit ve sayfa numaraları Gelibolulu Âlî Divanı’nın 2018’de hazırlanan e-kitap şekline aittir.

Hız. Yusuf gibi zindana ya da kuyuya düşse de sonunda Mısır sultanı olduğunu söylemiştir. Hız. Yusuf kıssasına telmih yaparak mühürle kuyuya düşen Hız. Yusuf arasında benzerlik ilgisi kurmuştur.

Hâk-i râhunla tolan çeşmümde rûyun seyr kıl

Sen de Yûsuf gibi gör düşdüñ mi **çâha** sevdüğüm (G 914/ 5, s. 950)

"Yolunun toprağıyla dolan gözümde yüzünü seyret. Sevdiğim sen de Yusuf gibi kuyuya düştün mü gör." Âşıkâne bir gazelden alınan bu beyitte şair, sevgiliye seslenip "Sen de Yusuf gibi kuyuya düştüğünde ayağının tozuyla dolan gözümde yüzünü seyret" diyerek sevgiliyle Yusuf'u birlikte anar. Yusuf kıssasını hatırlatır. "Kuyudan seyretmek", Yusuf kıssası telmihinin yanı sıra rasat için açılan kuyuları da hatırlatmaktadır. Gözün toprakla dolan bir kuyu olduğu ve kuyuda güzelin yüzünün yansımını göreceği ima edilmiştir.

'Abûsü'l-vech olanlar câh ala Yûsuf-likâlarveş

'Aziz-i vakt olanlar tuş ola zillet gibi **çâha** (Kıt'a 186/ 10, s. 1337)

"Asık suratlı olanlar makam(mevki) ala (alsın), Yusuf yüzlüler gibi zamanın azizi olanlar aşağılık gibi kuyuda tutula (tutulsun)." beytinde Âlî, Hız. Yusuf kıssasına telmihle onun gibi güzel yüzlü, kıymetli insanların aşağılanıp kuyuya atılmış hâldeyken hak etmeyen asık yüzlülerin mevki sahibi olduklarını anlatır. Şair azledildiği ve yeniden bir görev almak için beklediği dönemde Sultan Murad'a verdiği bu kıtasında yer alan beyitte kendi içinde bulunduğu durumdan şikâyetini, haksızlığa uğradığını dile getirir.

4.2. Çâh-ı zenahdân/ çâh-ı zekan: Bu tamlamaların olduğu beyitlerde tamlama, sevgilinin güzellik unsurları arasında yer alan çene çukurunu ifade etmek üzere kullanılmış, çene çukuru kuyuya benzetilmiştir.

Nedür ol **çeh-i zenahdân** nedür ol zekan o gerdân

Nedür 'Âliyâ o pîşân nedür ol revîş ser-â-pâ (G 16/ 5, s. 512)

"O çene çukuru kuyusu nedir? O çene, o gerdan nedir? Ey Âlî o alın nedir? Baştanbaşa o (salınarak) gidiş nedir?" beytinde şair tecâhül-i 'ârif ve istifham aracılığıyla tecrîd yapıp kendine seslenerek sevgilinin çene çukuru, çene, gerdan ve alın gibi güzellik unsurları, salınışı ve edası karşısındaki hayranlığını dile getirmiştir. Kuyu, beyitte sevgilinin çene çukurunun benzetileni olarak yer almıştır.

Gönlüme **çâh-ı zenahdânında** yir gösterdi yâr

Dâr-ı zülfinden bana sanman halâs imkânı var (G 231/ 3, s. 617)

"Sevgili, gönlüme çene çukuru kuyusunda yer gösterdi. Bana saçının darağacından kurtulma imkânı var sanmayın." beytinde sevgili âşığın gönlüne çene çukuru kuyusunda yer vermiştir. Ancak orada yer verilmesi âşığın sevgilinin saçının darağacından kurtulma imkânı olduğu anlamına gelmez. Çene çukuru kuyuya, saç darağacına benzetilmiştir.

Zülfine kasd ideni **çâh-ı zenahdâna** koyar

Şâhdur asılacak uğruyu zindana koyar (G 483/ 1, s. 740)

"Saçına kastedeni çene çukurunun kuyusuna koyar. Padişahdır, asılacak hırsızı zindana koyar." beytinde sevgilinin saçına uzanmak isteyen çene kuyusuna atması, padişahın asılacak hırsızı zindana koymasına benzetilmiştir. Eskiden hırsızların zindana atılmasına telmih yapılmıştır.

Cân **zekan çâhına** dil turre-i tarrâra fidâ

Dermendüñ biri zindâna biri dâra fidâ (G 4/ 1, s. 536)

“Can çene kuyusuna, gönül yağmacı saçına feda. Dertlinin biri zindana biri darağacına feda.” beytinde âşığın dertli canı sevgilinin çene kuyusu için, gönlü de yağmacı saçının darağacı uğruna kendini feda etmiştir. Sevgilinin güzellik unsuru çene çukuru zindana, saçı darağacına benzetilmiştir. Âşığın canı ve gönlünden her biri bu tehlikeli varlıklara kendini feda etmekten kaçınmayan bir dert sahibidir. Beyitte “cân-dil-derdmend”, “zekan çahı-zindan”, “turre-i tarrâr-dâr (darağacı)” arasında mürettep leff ü neşr yapılmıştır. Can ve dil dertli olma özelliği verilerek kişileştirilmiş, ses tekrarlarıyla “biri” ve “fidâ” tekrirleriyle ahenk güçlendirilmiştir.

4.3. Çâh-ı ‘izâr, çâh-ı ‘ârız/ çâh-ı hande/çâh-ı gabgab: “Yanak kuyusu”, “gülüş kuyusu” anlamına gelen ilk üç tamlamayla sevgilinin yanağında gülünce oluşan çukurluk kuyuya benzetilmiştir. Tek örneği bulunan son tamlamada benzetme “çene altı-kuyu” ilgisiyle gerçekleşmiştir.

Tebessüm eyleyemez kebk ü gonca sencileyin

Ne sende bihude hande ne anda **çâh-ı ‘izâr** (G 207/ 2, s. 605)

“Keklik ve gonca senin gibi gülümseyemez. Ne sende boşuna bir gülüş ne onda yanak kuyusu (olur).” beytinde sevgilinin yanağında gülünce oluşan çukurun güzelliği anlatılmaya çalışılmış, keklik ve goncanın her ne kadar sevgiliye benzetilseler de onun gibi tebessüm edemeyecekleri belirtilmiştir. Çünkü goncada sevgilideki gibi bir gülüş olamayacağı keklığın yanağında da sevgilinin yanağındaki kuyunun bulunamayacağı açıktır. Beyitte “gonca-hande”, “kebk-çâh-ı ‘izâr” arasında müşevveş leff ü neşr vardır.

Çâh-ı ‘izâra cân ataruz bir güler yüze

Hâlâ ki gâh var olur ol dahı gâh yok (G 680/ 7, s. 836)

“Bir güler yüze, yanak kuyusuna cân atarız. Hâlâ ki o da bazen var olur bazen yok.” beytinde âşık bir güler yüz görmek için sevgilinin yanak kuyusuna cân atmaya razıdır. Ancak âşık, canını vermeye gönüllü olmasına rağmen o yanak kuyusu bir var bir yok olur. Yanaktaki çukur sadece gülüşle ortaya çıktığı için gerçekten de bir var bir yoktur. Her zaman görünmez. Yanaktaki çukurun kuyuya benzetildiği beyitte “can atmak” deyimi ve “var-yok” tezadiyla anlam zenginliği sağlanmıştır. Şair, defter eminliğinden azledildiğinde bu şiiri padişaha yazmıştır. Beyitte dolaylı olarak sevgiliyle kastedilen padişahdır. Âli, padişahın güler yüz gösterip kendisine yeniden bir görev vermesini istemiştir.

Bir güler yüz gösterüp salsun **‘izârı çâhına**

Serv-kaddüm zülfünüñ mahbûsın âzâd itmesün (G 1119/ 5, s. 1049)

“Servi boylum saçının hapsedilmişini serbest bırakmasın. Bir güler yüz gösterip yanağının kuyusuna salsın.” beytinde servi boylu sevgilinin saçı yüzünden hapsolan âşığı serbest bırakmayıp bir güler yüz göstererek yanağının kuyusuna hapsedmesi istenir. Âşığın hapisten kurtulmaya niyeti ve imkânı yoktur. Saçtan kurtulsa bile yanak çukuruna düşmeye razıdır. Sevgilinin ilgi belirtisi kabul edilen eziyetlerine devam etmesi âşığın mutluluk sebebidir. Bu nedenle bir güler yüz karşılığında eziyet çekmekten memnundur. Beyitte yanakta gülünce oluşan çukur kuyuya, sevgilinin boyu serviye benzetilmiştir. “Mahpus-âzad” arasında tezat vardır. “Güler yüz göstermek” deyimiyle anlatım etkili hâle getirilmiştir.

Delersin **reşk-i çâh-ı ‘ârızunla** güllerüñ bağrın

Kaçan güftâra gelseñ handelerle ey büt-i meh-rû (G 1164/ 4, s. 1069)

"Ey ay yüzlü put (sevgili) her ne zaman gülüşlerle söz söyleyen yanağının kuyusunun kıskançlığıyla güllerin bağırnı delersin." beytinde "Sevgilinin gülüşüyle yanağında ortaya çıkan ve kuyuya benzeyen çukurun kıskançlığıyla güller bağırnı deler." denilerek, sevgilinin gülüşünün güzelliği mübalağa edilmiş, "bağırnı delmek" deyiimiyle anlam zenginliği sağlanıp kıskanma özelliği verilen güller kişileştirilmiştir. Sevgilinin yüzü aya, kendi puta benzetilmiştir.

Giryân olanı güldürür âdemler öldürür

Ol çâh-ı hande ol gül-i ruhsâr-ı nîm-hand (G 155/ 4, s. 580)

"O gülüş kuyusu, o yarım gülen yanağın gülü, ağlayanı güldürür; adamlar (insanlar) öldürür." beytinde sevgilinin gülüş kuyusunun yani güldüğünde yanağında meydana gelen çukurun yarım gülüşüyle ağlayanı güldürüp insanları öldürecek kadar etkili olduğundan söz edilir. Sevgilinin gülüşü ve güldüğünde ortaya çıkan çukurun gücü öldürme özelliği verilerek mübalağa edilir. Kuyuya benzeyen o gülüş çukurunun kuyu gibi içine düşeni yok etmesine şaşılmaz. "Ağlamak-gülmek" tezadının yanı sıra yüz güle benzetilmiştir. "Hande-hand", "gül-güldürmek" kelimelerindeki köken, ses ve anlam benzerliğiyle ahenk güçlendirilmiş ve çağrışım zenginliği sağlanmıştır.

‘Âlî ki gönlü düşmüş idi çâh-ı gabgaba

Sevdâ-yı zülfüne döşenüp niçe kurtarış (G 595/ 5, s.795)

"Âli ki gönlü çenenin altındaki kuyuya düşmüştü. Saçının sevdasına kapılmış nasıl kurtarılır?" beytinde sevgilinin çenesinin altındaki kuyuya gönlü düşen şair, bir yandan da saçın sevdasıyla can çekişirken bu durumdan kendini nasıl kurtaracağını düşünür. Beyitte "gönlü düşmek" deyiimiyle anlam derinliği gerçekleştirilip çene altı kuyuya benzetilmiştir. "Nice" de istifham vardır.

4.4. Çâh-ı Bâbil: Kaside beyitlerinden alınmış aşağıdaki iki örnekte telmih ve benzetme amacıyla "Çâh-ı Bâbil"e yer verilmiştir.

Şu dibsüz cübbe beñzer hubb-ı dünyâ kim giriftârı

Halâs olmaz kalur gûyâ ki câhı çâh-ı Bâbildür (K 102/ 30, s. 340)

"Dünya sevgisi şu dipsiz kuyuya benzer ki (ona) tutulanı(n) makamı sanki Babil Kuyusu'dur kurtul(a)maz kalır." Zamandan ve dünyanın değişmesinden şikâyet edilen kasideden alınmış beyitte şair, dünya sevgisini dipsiz bir kuyuya benzetir ve bu sevgide aşırıya kaçanların sanki Babil kuyusuna düşmüş gibi kolayca kurtulamayacaklarını söyler. Babil kuyusuna telmih yapıp makam, mevki bu kuyuya benzetilir. Derin kuyu ile dünya sevgisi arasında benzerlik ilgisi kurulur.

Zekan çâhıyla Bâbil çâhı mahbûsından artuk hem

Buyur âzâd ola her mahbesüñ mahbûs-ı rencûrı (K 38/ 41, s. 177)

"Çene kuyusuyla ile Babil Kuyusu'na hapsedilenlerden başka her (bir) hapishanendeki dertli mahpusun, buyur da azat olsun." beytinde Babil kuyusuna telmih yapıp bu kuyuyla sevgilinin çene çukuru kuyusuna hapsolmuşlar hatırlatılmıştır. Şairin şehzâde için yazdığı suriyye kasidesinden alınmış bu beyitte, sadece sevgilinin çene kuyusuna ya da Babil kuyusuna düşenlerin değil başka mahkûmların da serbest bırakılması talebi dile getirilir. Çünkü padişah ya da şehzadelerin emriyle belirli zamanlarda mahkûmlar affedilebilir. Bu nedenle şair dolaylı olarak şehzadeden mahkûmların affını ister.

4.5. Çâh-ı Hârut: Biri gazelden diğeri kasideden alınmış aşağıdaki iki örnekte de şair, fahriye yapıp şiirini ve sözünün etkisini anlatırken büyü ile anılan “Çâh-ı Hârut” telmihinden yararlanmıştır.

Çâh-ı Hârût’ı unitdurdı devâtun ‘Âliyâ

Şîr ile teshir kıldıñ âl-i ‘Osmân illerin (G 1057/ 5, s. 1020)

“Ey Âli, divitin Harut’un kuyusunu unutturdu. Osmanlı hanedanının memleketini şiir ile ele geçirdin.” beytinde şair divitinin büyü yapmak konusunda Harut’un kuyusunu unutturduğu mübalağasından ve telmihinden yararlanmış ayrıca Osmanlı ülkesini şiirle ele geçirdiğini söyleyerek fahriye yapmıştır.

Çeh-i Hârût’a devât u kalemüm delv ü resen

Ser-be-ser olsa kelâmum ne ‘aceb sihr-i helâl (K 74/ 27, s. 277)

“Harut’un kuyusuna divitim ve kalemim kova ve iplik(tir). Sözüm baştanbaşa sihr-i helal olsa ne tuhaf? (Bunda şaşılacak ne var?).” beytinde şair, yazı malzemesi divitini ve kalemini Harut’un sihir kuyusundaki kova ve ipliğe benzetir. Bu nedenle sözünün baştanbaşa sihr-i helal olmasına şaşırılmamak gerektiğini söyleyip fahriye yaparak şiirini büyüleyici olması bakımından över.

4.6. Çâh-ı Nahşeb

İki hilâle iki âftâba bir mâha

Yahod rasadgeh-i şevk oldı bir **çeh-i Nahşeb** (G 82/ 6, s. 544)

“Bir Nahşeb kuyusu; iki hilale, iki güneş ya da bir ay için ışıklı bir (arzulu, istekli) gözlem yeri oldu.” beytinde Nahşeb kuyusuna telmih yapıp bu kuyuya yansımaları nedeniyle söz konusu kuyunun iki güneş, iki hilal ve bir ayı yansıttığı ya da parıltıların gözlenebildiği bir yer olduğu söylenmiştir. “Hilal, mah ve afitab” ile tenasüp yapılmıştır.

Dildeki nâr-ı âhi gördüñ mi

Çâh-ı Nahşeb’de mâhı gördüñ mi (G 1495/ 1, s. 1222)

“Gönüldeki ah ateşini gördün mü? Nahşeb kuyusunda ayı gördün mü?” beytinde şair sevgiliye gönlündeki ah ateşini ve Nahşeb kuyusundaki ayı görüp görmediğini sorar. Gönül, Çâh-ı Nahşeb’e; ah ateşi de aya benzetilip bu unsurlar arasında mürettep leff ü neşr yapılmıştır. Redif olarak kullanılan “Gördün mü?” sorusunda istifham vardır.

4.7. Çâh-ı zemîn/ çâh-ı dünya

Delv-i hurşidi çıkarmağa **zemîn çâhından**

Rismân oldı şihâb u meh-i nev bir çengâl (K 74/ 7, s. 276)

“Zemin (yeryüzü) kuyusundan güneş kovasını çıkarmak için akan yıldız ip ve yeni ay bir çengel oldu.” Mısır Emiri Ali Paşaya yazılmış kaside nesibinden alınan beyitte şair, yeryüzünü kuyuya benzetir. Güneş ise bu kuyudan çıkarılan kovadır. Kovanın çıkarılması için kayan yıldız, ip; yeni ay da çengel görevini üstlenmiştir. Bir su kuyusundan ucunda çengel asılmış ipe çekilen kova ile yeryüzü ve gök cisimleri arasında ilgi kurulmuş; yeryüzü kuyuya, güneş kovaya, yeni ay çengele, kayan yıldız çengelin ucundaki ipe benzetilmiştir. “Yeryüzü, güneş, kayan yıldız, yeni ay” ile “ip, çengel ve kova” arasında iki ayrı tenasüp bulunmaktadır.

Çâh-ı zemîne delv gibi nice inmesün

Bend itdi şa'ş'a'a resenin âftâba çerh (G 143/ 3, s. 574)

"Zemin kuyusuna kova gibi nasıl inmesin? Çarh (felek), parlak ipini güneşe bağladı." beytinde yeryüzü kuyuya, güneş de feleğin bağladığı parlak iple o kuyuya inen kovaya benzetilmiştir. Ayrıca "kova, ip, kuyu" ile "zemîn, aftar, çerh" arasında tenasüp bulunmaktadır.

Cânumı mâder pederdür **çâh-ı dünyâya** atan

Ben bu 'özri sanma kim ihvâna bühtân eyleyem (K 13/ 94, s. 104)

"Canımı dünya kuyusuna atan anne babadır. Ben bu elde olmayan kusur (için) sanma ki kardeşlere iftira atarım." tasavvuf sırlarını açıkladığı kasideden alınmış bu beyitte şair, kuyuya benzettiği dünyaya gelmesine sebep olan anne babası yüzünden başkalarını, dostlarını ya da kardeşlerini bu durumla ilgisi olmayanları sorumlu tut(a)mayacağını ifade eder.

'Âlem-i 'ulvîde pervâz eyle 'Âlî cân gibi

Çâh-ı dünyâya düşen akrân ile emsâli ko (G 1181/ 5, s. 1077)

"Âli, can gibi yüce âlemde uç. Dünya kuyusuna düşen akrânlarla yaşitları bırak." beytinde şair tecrid yaparak kendine nasihat eder. Dünyayı kuyuya benzetir. Bu kuyuya düşenleri yani dünya nimetleri için uğraşıp duranlara benzemeyi bırakıp can gibi ruhlar âleminde uçmayı tercih etmek gerektiğine dikkat çeker.

4.8. Çâh-ı belâ/çâh-ı gam

Bu kafesden nice pervâz ide bu murg-ı vücûd

Nice âzâd ola bu **çâh-ı belâdan** dil-i zâr (K 111/149, s. 376)

"Bu vücüt kuşu, bu kafesten nasıl uçsun? İnleyen gönül, bu bela kuyusundan nasıl kurtulsun?" beytinde vücüt, kafese kapatılmış uçamayan bir kuşa benzetilmiştir. İnleyen gönül ise bela kuyusuna düşüp çıkamamıştır. Padişaha yazdığı kasideden alınan bu beyitte şair, kendisine verilen görevi yerine getirirken karşılaştığı sıkıntıları, içinde bulunduğu zor durumdan nasıl kurtulabileceğini sorup anlamaya çalışmış, istifham yapmıştır.

Yûsuf gibi kalırsam **çâh-ı belâda** 'Âlî

Ken'ân'a iştiyâkum ihvâna minnetüm yok (G 676/ 5, s. 834)

"Âli! Yusuf gibi bela kuyusunda kalırsam Kenan'a özlemim, dostlara minnetim yok." kendi hâlini anlattığı, hiçbir şeye minnet etmeyeceğini söylediği bir gazelden alınan bu beyitte şair, Hz. Yusuf gibi bela kuyusuna düşüp kalırsa onun gibi Kenan ilini özlemeyeceğini ve yakın dostlarına, kardeşlerine borçlu hissetmeyeceğini, kimseden yardım beklemeyeceğini anlatmıştır. Yusuf kıssasına telmih yapmış, kendi durumu ile Hz. Yusuf'un durumu arasında benzerlik ilgisi kurmuştur.

İhvân u mâder ü pederüñ gamların yudup

Çâh-ı belâda Yûsuf-ı Ken'ân olan başum (G 900/ 4, s. 942)

"Dostların, kardeşlerin, anne ve babanın üzüntüsünü çekip bela kuyusunda Kenan'ın Yusuf'u olan başım." "başum" redifli hâlimden şikâyet ettiği bu gazel beytinde şair, kendisini ailesinin sıkıntısını çekip bela kuyusuna düşen Kenan'ın Yusuf'una benzetir. Yusuf kıssasını hatırlatırken başının deritten kurtulmadığından yakınıdır.

Salıncaklarda her nâ-mihrbânun 'aksidür gûyâ

Çıkarken delv ile **çâh-ı belâdan** mâh-ı Ken'ânî (G 1504/ 4, s. 1226)

“Kenan’ın ayı, bela kuyusundan kovayla çıkarken sanki salıncaklarda(ki) her merhametsizin yansımasıdır.” beytinde şair, mürsel mecaz yoluyla Kenan’ın ayı olarak hatırlattığı Hz. Yusuf’un kovayla düştüğü bela kuyusundan çıkarkenki hâlini salıncaklarda sallanan acımasız sevgililerin yansımasına benzetir.

Rakîbüñ tîre kalbinden hayâl-i yârî dûr itdük

Hemânâ **çâh-ı gamdan** Yûsuf-ı Ken’ânumuz çıkdı (G 1379/3, s. 1169)

“Rakibin karanlık kalbinden sevgilinin hayalini uzak ettik. Sanki gam kuyusundan Kenan’ın Yusuf’u çıktı.” beytinde sevgilinin hayalinin rakibin karanlık kalbinden çıkarılması ile Hz. Yusuf’un gam kuyusundan çıkması arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. “Tîre kalp-çâh-ı gam” ile hayâl-i yâr-Yusuf-ı Kenan” arasında mürettep leff ü neşr vardır.

Baña bir mâlik-i himmet bulunur mı yâ Rab

Çâh-ı gamdan çıkarup ola şefik ü dildâr (K 111/167, s. 377)

“Yâ Rab! (Beni) gam kuyusundan çıkarıp bana sevgili ve şefkatli ola(cak) bir yardım sahibi bulunur mu?” padişaha yazdığı kaside beytinde şair, Allah’a seslenip içinde bulunduğu keder kuyusundan, sıkıntılı durumdan kendisini kurtaracak bir yardımsever bulunup bulunmayacağını sorar.

4.9. Çâh-ı zillet/çâh-ı mezellet

Gönül tarassud-ı rif’atde **çâh-ı zilletden**

Kılır makâmını âb-ı hayât-ı câha rasad (G 151/ 3, s. 577)

“Gönül, horluk kuyusundan yüce mevki gözetlemekte (iken) makamını mevkinin ölümsüzlük suyu için gözetler.” Basra’da söylediği gazelden alınan bu beyitte şair, gönlünün hakirlik kuyusunda yüce bir makamı, kendi makamının ölümsüzlük suyu gibi olması için gözetlediğini anlatır. Beyitte “tarassud ve rasad” arasında iştikak vardır. Ayrıca “âb-ı hayât” telmihi yapılmıştır.

Ne lâyıkdur kalam ben ‘azl ile **çâh-ı mezelletde**

Kelâmum bir zülâl-i pâk iken ‘ayn-ı belâgatde (K 106/ 1, s. 354)

“Belâgat kaynağında sözüm temiz, içimi hoş bir su iken ben azille hakirlik kuyusunda kalayım (bu durum bana) layık değildir.” beyti şairin azledilmesi nedeniyle yazdığı kasidede yer alır. Şair, azledildiği için kendini horluk, hakirlik kuyusuna düşmüş görür. Ancak güzel söz söylemekteki ustalığına rağmen böyle bir durumda olmayı hak etmediğini düşünür.

4.10. Susuz Çâh

Kanlar ağladı şafak zehrini dökdi deryâ

Suyı yok çâh gördükde baña gerdiş-i dûn (G 1105/ 2, s. 1042)

“Aşağılık dünyanın dönüşü, bana suyu yok kuyu (gibi) görüldüğünde şafak kanlar ağladı, deniz zehrini döktü.” beytinde şair dünyayı susuz bir kuyuya benzetir. Onun bu görüşüyle birlikte şafak kan ağlamış, deniz de zehrini dökerek şairin olumsuz duygularına ortak olmuştur. Şafak vaktinin rengi “kan ağlamak” deyimiyile, denizin dalgalanışı da “zehrini dökmek” ifadesiyle anlatılırken her iki doğa olayı kişileştirilmiştir.

Şol teşneye mümkün mi olur def’-i harâret

Maksûdı zülâlini **susuz çâhdan** ister (G 247/ 3, s. 625)

"İsteğinin tatlı suyunu susuz kuyudan isteyen şu susuzun susuzluğunu gidermek mümkün olur mu?" beytinde şair, susuzluğunu gidermek için susuz kuyudan medet umanın susuzluğunu gidermesinin imkânı olmadığını istifhamla anlatır.

4.11. Çâh-ı cehennem, çâh-ı 'azl, çâh-ı habs, çâh-ı zindan, ten çâhı, çâh-ken

Dilerüz eylemeye rûhına rahmet Mevlâ

Haşre dek **çâh-ı cehennemde** 'azâb içre kala (K 54/ 34, s. 227)

"Mevla ruhuna rahmet eylesin, dileriz. Kıyamete kadar cehennem kuyusunda azap içinde kalsın." beyti şairin Sinan Paşa'dan söz ettiği kasidesinde yer alır. Beyitte şair paşaya beddua edip Allah'ın paşanın ruhuna rahmet etmemesini ve kıyamete kadar cehennem kuyusu içinde azap çekmesini dilemiştir.

Çâh-ı 'azle düşmeden incinme ey Yûsuf-likâ

Saîna dahî kim bilür çâh el virüp fırsat düşe (Kit'a 139/ 4, s. 1319)

"Ey Yusuf yüzlü! Azil kuyusuna düşmekten (dolayı) incinme, kim bilir (belki) sana da makam el verip fırsat düşer." Şairin kendi durumundan söz ettiği kıtada yer verdiği beyitte Hz. Yusuf'un durumunu örnek alarak teselli olmaya çalıştığı anlaşılır. Azil kuyusuna düşmekten incinmemek gerektiğini ve belki bir gün makam sahibi olup eline fırsat geçirip Hz. Yusuf gibi kuyudan kurtulma şansı bulabileceğini düşünür. "Yusuf-likâ" terkibiyle Yusuf'un güzelliği hatırlatılırken "çâh-ı azl" tamlamasıyla Hz. Yusuf'un kuyuya düşmesi ve oradan çıkıp makam sahibi olmasına gönderme yapılır. "El vermek" ve "fırsat düşmek" ifadeleriyle anlam zenginliği sağlanmıştır.

Gamz idelden gamzelerle çeşm-i sehârûñ beni

Saldı **çâh-ı habse** gammâzât-ı ruhsârûñ beni (G 1519/ 1, s. 1233)

"Büyü yapan gözün yan bakışlarla beni işaret ettiğinden beri yüzünün laf yetiştirenleri beni hapis kuyusuna saldı." beytinde sevgilinin büyü yapan gözleri, yan bakışları ve yüzündeki diğer güzellik unsurları işbirliği yaparak, laf yetiştirerek âşığı hapis kuyusuna atmışlardır. "Gamz, gammâz, gamze" arasındaki itikak ve ses benzerliği beyitteki ahengi güçlendirmiştir. Sevgilinin gözü ve yüzündeki her bir uzvun fitneye ve âşığın kuyuya düşmesine neden olduğu ima edilmiştir.

Yûsuf-ı Mısır-ı 'izzet olsa n'ola

Bir zemân düşdi **çâh-ı zindana** (Tarih 21/ 3, s. 1363)

"Yücelik Mısır'ının Yusuf'u olsa ne olur ki? Bir zamanlar zindan kuyusuna düştü." Tarih kıtasında bulunan bu beyitte yeni görevi nedeniyle sözü edilen paşanın durumunun Hz. Yusuf'un zindana atılmasıyla benzer olduğuna işaret edilmiştir. Bir süre sıkıntı çeken insanın sonra Hz. Yusuf gibi Mısır'da yüce bir makam sahibi olması istifhamla anlatılmıştır. Yusuf kıssasına telmih yapılmıştır.

Bir câm-ı ser-nigûn mısın yâ zekan mısın

Yâhod tarîk-i fitnede bir **çâh-ken** misin (G 1084/ 1, s. 1033)

"Baş aşağı bir kadeh misin ya çene misin? Yahut fitne yolunda bir kuyu kazan mısın?" beytinde şair, sevgilinin güzellik unsuru çenesinden söz ederken istifham ve tecâhül-i 'ârif yoluyla çenenin baş aşağı bir kadeh mi yoksa fitneye giden yolda bir kuyu kazıcı mı olduğunu anlamaya çalışır.

SONUÇ

Gelibolulu Âlî Divanı'nda "çâh (kuyu)" zengin bir benzetme ve hayal dünyası içinde farklı şekillerde ele alınmıştır. Şair kuyuyla ilgili örneklerin bulunduğu beyitlerde edebî sanatlara ve deyimlere, ses tekrarlarına yer vererek dil ve anlatım bakımından özenli davranmıştır. Ayrıca içerik açısından bakıldığında suçluların, hırsızların kuyuya ya da zindana atılarak cezalandırılması, padişah veya başka bir devlet adamının cezaları bayram vesilesiyle affedebilmesi anlatılarak dönemin sosyal yaşamına yönelik bazı bilgilere değinilmiştir.

Çâh'ın yalın hâlinin kullanıldığı örneklerde büyük ölçüde Hz. Yusuf'a ve onun kıssasına telmih yapılmıştır. Bu örneklerde Hz. Yusuf'un kuyuya düşüp sıkıntı çekse de daha sonra makam, mevki sahibi olmasına işaret edilmiştir. Ancak sıkıntı çeken herkesin sonuçta Yusuf gibi rahata ermek konusunda aynı şansa sahip olmadığı vurgulanmıştır.

Gazel beyitlerinde rastlanan, sevgilinin güzellik unsuru çene çukuru ve yanağındaki çukurla kuyu ilgisinin anlatıldığı örneklerde genellikle söz konusu unsurların âşık üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bazen de bu kuyulara düşenlerin, Bâbil kuyusunda olduğu gibi, kolay kurtulamayacağı belirtilmiştir. Şair, büyüyle bağlantısı nedeniyle kendi sözlerinin, şiirlerinin büyüleyiciliğini, güzelliğini anlatırken fahriye yaparak Çâh-ı Hârut'u hatırlatır. Çâh-ı Bâbil, Çâh-ı Yusuf, Çâh-ı Nahşeb ve Çâh-ı Hârut'tan telmih unsuru olarak sıklıkla yararlanır.

Dünyanın ya da zeminin kuyuya benzetildiği örneklerde, güneş ve yıldızlar gibi gök cisimleriyle birlikte geliştirilen hayaller dikkat çekicidir. Kuyuya benzettiği bu sıkıntılı dünyaya geliş nedeni olarak anne babasını gören şair bir yandan da kötülüklerle dolu dünya kuyusundan kendini kurtarmayı ister.

Özellikle "çâh-ı belâ, çâh-ı gam ya da çâh-zillet, mezellet" tamlamalarının yer aldığı beyitlerde Hz. Yusuf'un düştüğü kuyuya ve Hz. Yusuf'a göndermelere daha yoğun şekilde rastlanır. Sıkıntılar yaşansa da Hz. Yusuf gibi kuyudan kurtulup feraha erme isteği dile getirilir. Şair, içinde bulunduğu olumsuz durumları, sıkıntılarını anlatırken bütün bu yaşadıklarını "bela kuyusuna düşmek" olarak tasvir eder. Kendisini çektiği her türlü sıkıntıdan kurtaracak bir hami bulmayı bekler. Bu isteğinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sorgularken aslında böyle zorluklarla karşılaşmayı hak etmediğini, kabiliyetinin ve değerinin yeterince bilinmediğini düşünür. Yaşadığı sorunlardan kurtulma çabasını susuz kuyudan medet ummaya benzetir. İnsanın susuzluğunu böyle bir kuyuyla gideremeyeceğini anlatır.

"Çâh-ı cehennem, çâh-ı 'azl, çâh-ı habs, çâh-ı zindan, çâh-ken" gibi daha çok kötü anlamları bulunan tamlamalarla kaside ya da tarih kıtası gibi nazım şekillerindeki beyitlerde yer veren şair, bir devlet adamına beddua ederken cehennem kuyusunda kalmasını dilemiştir. Görevden azledilmek de şair için kuyuya atılmak gibidir. Sevgili âşığını zindana ya da hapis kuyusuna atar. Fitne yolunda bir kuyu kazıcıyla karşılaşma ihtimali de yüksektir.

Sonuç olarak; Gelibolulu Âlî Divanı'nda kuyuyla ilgili benzetmelerin sevgilinin güzellik unsurlarına yönelik örnekler dışında kalanlarının büyük ölçüde olumsuz anlam çağrışımlarıyla yüklü olduğu görülür. Belki de şairin içinde bulunduğu koşullar ve hayat beklentilerinin tam istediği biçimde gerçekleşmemesinin etkisiyle kuyu ve kuyuyla ilgili unsurların meydana getirdiği somutlaştırmaya yönelik tamlamalarda olumsuz ifadeler daha çok yer

bulmuştur. "Kuyu" sözcüğünün tek başına çağrıştırdığı anlamlar düşünüldüğünde de olumlu izlenimlerin sınırlı kaldığı fark edilmektedir. Yapılacak daha kapsamlı çalışmalarla kuyuyla ilgili benzetmelere dair değişik örneklerle ulaşılarak divan şiirinin hayal dünyası içinde "kuyu" benzetmesinin yeri ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aksoyak, İ. Hakkı (Haz.) (2014). *Uluslararası Gelibolulu Mustafa Âlî Çalıştayı Bildirileri*, 28-29 Nisan 2011. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoyak, İsmail Hakkı (Haz.) (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. Kültür Bakanlığı e-kitap Yayını. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (erişim tarihi 05.10.2023)
- Aksoyak, İsmail Hakkı, M. İsen (2020). <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-cesmi-gelibolulu-mustafa> (Erişim Tarihi: 05.10.2023)
- Akün, Ömer Faruk (1989). "Âlî Mustafa Efendi (Edebi yönü)". *İslâm Ansiklopedisi*. C. II. İstanbul: TDV Yayını. 416-421.
- Aslan, Murat (2015). "Divan Şiirinde Hârût İle Mârût". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10(8): 485-516.
- Balkaya, Adem (2014). "Halk Anlatılarında Kuyunun İşlevselliği Üzerine Bir Okuma". *Milli Folklor* 102: 53-64.
- Batği, Özlem (2014). "Uluslararası Gelibolulu Mustafa Âlî Çalıştayı Bildirileri" (Tanıtma). *Gazi Türkiyat* 14: 242-245.
- Batıslam, H. Dilek (2023). "Sevgilinin Kuyuya Benzetilen Çene Çukuru". *Kuyu Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları. 99-136.
- Çavuşoğlu, Mehmet (2001). *Necati Bey Divanı'nın Tahlili*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* [7. Baskı]. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dilçin, Cem (1986), "Divan Şiirinde Gazel". *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)* (S. 415-416-417). Ankara: TDK Yay. 78-247.
- Doğan, Muhammed Nur (Haz.) (2011). *Fatih Divanı ve Şerhi (Metin-Nesre Çeviri ve Şerh)*. İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- Erdoğan, Mehtap (2013). *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Fleischer, Cornell H. (1996). *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* [Çev. Ayla Ortaç]. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Işık, Nursel (2020). "İşlevselcilik Açısından Kuyu Motifinin Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sinemasına Yansımaları". *Folklor/Edebiyat Dergisi* 26 (2): 281-296.
- İnce, Adnan (2007). "Kuyu Cadısı ve Düşündürdükleri". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 21: 109-122.
- Kartal, Ahmet (Haz.) (2009). *Muallim Nâcî Lügat-ı Nâcî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kestelli, Raif Necdet (2004). *Resimli Türkçe Kamus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Komisyon (Haz.) (2005). *Türkçe Sözlük* [10. Baskı]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Koncu, Hanife (2003). "Klâsik Türk Şiirinde Kuyu, Zindan ve Mağaranın Bazı Kullanımları". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 30: 305-329.
- Kurnaz, Cemal (1987). *Hayâîf Bey Divanı Tahlili*. Ankara: KTB Yayını.
- Kuyu Kitabı*, (2023). Haz. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kütükoğlu, Bekir (1989). "Âlî Mustafa Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*. C. II. İstanbul: TDV Yayını. 414-416.
- Levend, Ağâh Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar* [4. Baskı]. İstanbul: Enderun Kitap Evi.
- Macit, Muhsin (2003). "Çâh-ı Bâbil". *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. C. II, Ankara: AKM Yayını. 8.
- Macit, Muhsin (2003). "Çâh-ı Nahşeb". *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. C. II, Ankara: AKM Yayını. 9.
- Macit, Muhsin (2003). "Çâh-ı Zenahdân". *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. C. II. Ankara: AKM Yayını. 9.
- Oğuztürk, Oğuzhan (2016). *Hüseyin Celâl Bey Hüsn-i Yûsuf, Tahlil-Transkripsiyonlu Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Bingöl: Bingöl Üniversitesi.
- Öztürk, Mürsel, D. Örs (2000). *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pala, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* [C. I-II]. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Pala, İskender (1993). "Çâh-ı Bâbil". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayını. 186.
- Pala, İskender (1993). "Çâh-ı Yûsuf". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayını. 186.
- Redhouse, Sir James W. (1996). *A Turkish And English Lexicon*. Beirut: New Edition, Librairie Du Liban.
- Steingass, Francis Joseph (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary* Printed in Lebanon: New Reprint.
- Şafak, Yakup (1997). "Sürûrî'nin Bahrü'l-Maârif'i ve Bu Eserdeki Teşbih ve Mecaz Unsurları". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4: 217-235.
- Şentürk, Ahmet Atilla (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* [C. 2]. İstanbul: OSEDAM.
- Tarlan, Ali Nihat (2004). *Şeyhî Divanını Tetkik* [4. Baskı]. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Toparlı, Recep (Haz.) (2000). Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmânî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). "Çâh-çeh". C. 2. İstanbul: Dergâh Yayınları. 109-110.
- Yaman, Hanife (2023). "Türkçede 'Kuyu' Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12: 658-667.
- Yavuzarslan, Paşa (Haz.) (2010). *Şemsettin Sâmî Kâmûs-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ziyâ Şükûn (1984). *Farşça-Türkçe Lugat, Gencîne-i Güftâr* [C. 1]. İstanbul: MEB. Yayını.

